

АУТОБИОГРАФИЈА У ВИЂЕЊУ ПОЕТИКЕ СРПСКЕ
КЊИЖЕВНОСТИ ЈОВАНА ДЕРЕТИЋА

Весна Б. Тодоров¹

Сажетак: У раду се показује како Јован Деретић дефинише аутобиографију и како је представља као „врсту између“ или као „граничну врсту“. Експлицитно се наводи где Јован Деретић види зачетке аутобиографије, шта сматра њеним битним обележјима и ко су, по његовом мишљењу, писци ове књижевнаучне врсте.

Кључне речи: аутобиографија, Јован Деретић, књижевнаучна врста, књижевност, проза

Термин аутобиографија настао је крајем XVIII века, најпре у форми самобиографија, а потом као аутобиографија. Назив аутобиографија има три члана – *autos*, *graphein*, *bios*, а то значи: ја – пишем – свој живот. У антици и средњем веку нагласак је био на животу, у ренесанси, просветитељству и романизму нагласак је на ја, а у модерној књижевности акценат је на пишем. Све то ствара потешкоће у одређењу и дефинисању аутобиографије. Проблем је њено формално одређење јер је аутобиографија склона да мења форму.

Ми се у овом раду у одређењу биографије ослањамо на ставове Јована Деретића, тачније, дајемо његово виђење аутобиографије. Деретић у својој *Поетици српске књижевности* аутобиографију види заједно са биографијом, види је као веома блиску роману и дефинише је као причу о животном путу аутора, а наводи и постојање аутобиографског романа и романа на биографској основи. На овакав начин, чини нам се, термин аутобиографија престаје да функционише на нивоу књижевне врсте, али и на нивоу књижевног рода, па можемо закључити да је аутобиографија прелазна врста. Деретић наводи троделну поделу књижевних родова и врста, где се, по његовом

¹ todorov@vaspks.edu.rs

мишљењу, не може сместити свако дело које се прихвата као књижевно, а које се у националним историјама приказује као део књижевности. Осим три основна рода – лирике, епике, драме и одређених врста унутар њих, по мишљењу Деретића, постоје и врсте које се, под одрђеним условима, појављују као књижевне, а то су „врсте између“ или „граничне врсте“, јер се налазе између књижевности и других области писане речи. У те врсте, које се називају књижевнонаучним, Деретић убраја аутобиографију, али и биографију, мемоаре, путописе, есеје и др.

Намеће нам се питање какав је положај тих врста у жанровском систему, какво им је место у књижевности и на основу којих мерила се може тврдити да је једно дело, чији предмет спада у неку од научних дисциплина, јесте књижевно, а за друго, с истим или сличним предметом, да није. Деретић се ослања на став Велек-Воренове *Теорије књижевности*, где се књижевноћу сматра све оно што поседује „измишљеност“, „инвенцију“ или „уобразиљу“. Истина, овај став не можемо узети као искључив, јер у књижевност спадају не само примарно дела која садрже ту „инвенцију“ и која су дела „праве“ књижевности, већ и дела која су написали многи филозофи, историчари и беседници, који су изгубили актуелни значај у својим основним дисциплинама и које данас читамо једино као писце.

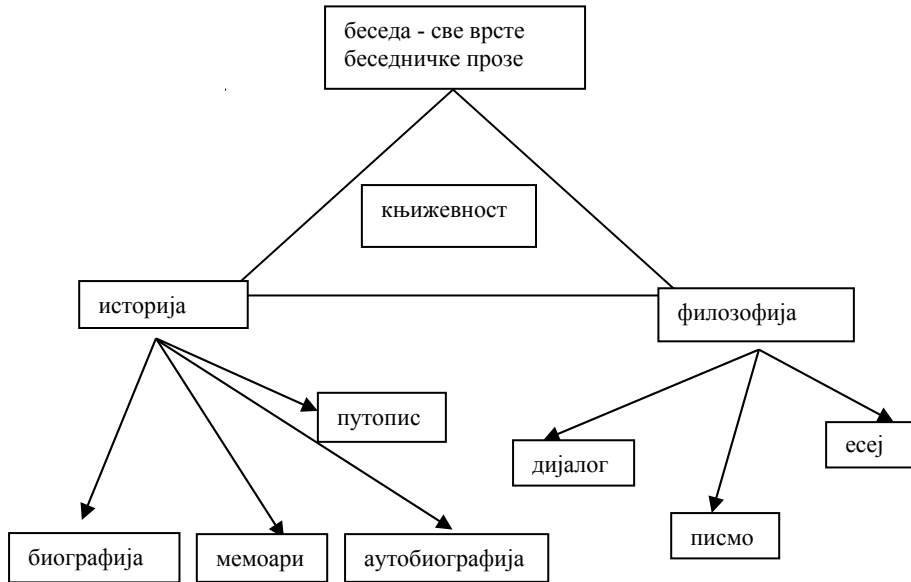
Наводећи термин књижевнонаучне врсте Деретић настоји објаснити да сам тај назив не изгледа нарочито погодан јер се њиме један велики део књижевности више искључује из жанровског система него што му се налази одговарајуће место у том систему, те се зато намеће потреба за даљим жанровским разврставањем дела књижевности, која су одређена као књижевнонаучна.

У књижевнонаучним врстама Деретић разликује три велике скупине. Прву чине оне врсте у којима је тежиште на конкретним чињеницама, на стварним догађајима и личностима. То су врсте које се налазе између књижевности и историје. Реч је, дакле, о аутобиографији, мемоарима, биографији, путопису, под одређеним условима, и о делима чисте историје.

Другу скупину чине – дијалог, писмо, есеј и те врсте су „граничне“. Оне се налазе између књижевности и филозофије и у њима је тежиште на општем, а не на појединачном, на идејама, а не на догађајима. За врсте друге скупине може се употребити назив есејистичка проза или, једноставније – есејистика.

Трећу групу чине разне врсте беседничке прозе, која се бави општим питањима али из перспективе неке сасвим конкретне

ситуације. Књижевност новог доба не даје много простора за беседништво, тако да је оно у извесном смислу постало ванкњижевна појава.

Графикон I: Књижевнонаучне врсте

Аутобиографија је одређена као књижевнонаучна врста. Она не поседује „инвенцију“ која се може схватити као фикција, а то је, пак, одлика „праве“ књижевности, те се онда аутобиографија може схватити као нефикционална проза, као документарно-уметничка врста, с обзиром да је фактицитет, тј. документарност једна од њених основних компоненти. Поштујући тај принцип документарности у област нефикционалне прозе, поред аутобиографије, спадају и оне врсте које почивају на аутобиографској основи - мемоари, дневници, путописи.

Аутобиографија је најстарија међу наведеним врстама и како се у *Поетици српске књижевности* Јована Деретића истиче, њени зачеци налазе се већ на почецима старе књижевности, у првој српској хрисовуљи – у оснивачкој повељи манастира Хиландара, где је дата сажета владарска аутобиографија, односно биографија Стефана Немање. У две верзије те повеље може се пратити развој биографског жанра: обе садрже у сажетом облику владарски животопис Стефана Немање. У првој верзији „издавач“ је сам Немања и та повеља, поред

правних одредби о оснивању манастира и утврђивању његовог поседа, садржи кратку али прецизно писану аутобиографију оснивача и ктитора манастира, тј. самог Стефана Немање. У њеном уводу изречене су две религиозно-политичке идеје. То су идеја о легитимитету владарске власти и идеја о божијим изабраницима, чија је улога спасење људског рода. Надаље се те идеје проширују и тако се добија владарска и морална аутобиографија.

„Пошто је извршио своју мисију владара, пошто су у његовој земљи одасвуд завладали ’мир и тишина’, он је почео мислити на се и бринути се о својој души и вечном животу: ’... и све овог света, част и слава, дође ми као ништа, и сва красота овога живота и диван изглед постаде ми видимо као дим .. ’ ” (Деретић, 1996: 57).

У другој верзији издавач је Немањин син Стефан Првовенчани и она је само проширена варијанта прве:

Када у почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој, и благослови их и даде им власт над сваком тварју својом, и постави једне царевима, друге кнезовима а треће господарима, и сваком даде да пасе стадо своје и да га чува од сваког зла које би наишло на њега. С тога, браћо, Бог премилостиви утврди Грке царевима, а Угре краљевима и сваки народ разделив, и закон даде, и обичаје установи, и господаре над њима по обичају и по закону раставив својом премудрошћу.

Стога по многој својој и неизмерној милости човекољубља, дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да овладају овом српском земљом, и све као Бог чинећи на боље људима, не хотећи људско страдање, посатави господина ми оца као великог жупана, названог на светом крштењу Сефана Немању.

И обнови своју дедовину и боље је утврди, Божјом помоћу и својом мудрошћу, датом му од Бога. И подиже пропалу своју дедовину и задоби од морске земље Зету ... (Првовенчани, 1999: 3).

Излагање је, као што можемо видети, у трећем лицу, чиме се аутобиографија претвара у биографију. Та традиција настављена је и у каснијим повељама, у којима се, на одређеном месту, одмах после богословско-јуридичког увода (аренге²) обично говори о мотивима који су ктитора покренули на дело које правно санкционише повељом,

² Уводни текст повеље у коме се излажу мотиви за доношење одлуке која ће бити саопштена у експозицији и диспозицији повеље. Нарочито је негована у канцеларији средњовековног српског двора.

износећи поводом тога многе моменте из свог живота. На повезану аутобиографију, после Немањине *Хиландарске повеље*, највише личи и увод *Законика цара Душана* из 1349. године:

„Си – же законик постављајем от православнаго Сабора нашего, преосвештеним патријархом кир-Јоаникијем и васеми архијереји и црковници, малими и великими, и мноју, благоверним царем Стефаном, и васеми властели царства ми, малими же и великими. Законом же сим сложенија бише“ (наведено према Михаљчић, 2004: 6).

Дакле, у аренгама треба тражити почетке аутобиографије јер и аренга, попут аутобиографије, има два битна обележја:

- поседује директну упућеност јавности, поседује директног адресанта,
- у њој је изразита присутност садржаја и изванредних поетских слика, тј. постоји присутност личног.

То су управо она обележја која карактеришу и аутобиографију као жанр. У тим аренгама даје се историја личног живота у општим цртама, као што смо већ навели, како би се истакла важност личности која пише повељу, а то изношење личног је управо аутобиографско.

Пре аутобиографије Доситеја Обрадовића *Живот и прикљученија*, коју Јован Деретић сматра првом правом аутобиографијом, истиче се и постојање аутобиографије или бар аутобиографског код оних писаца који у својим делима довршавају трајање српске традиционалне, средњовековне историграфије и отварају путеве историграфији новог доба. Ту Деретић мисли на Ђорђа Бранковића и његове *Славеносербске хронике*, Јована Рајића и његову *Историју катехизиса* и Симеона Пишчевића и *Извештај о доживљајима Симеона Степанова Пишчевића*.

Ђорђе Бранковић је у својим *Славеносербским хроникама* на причу о прошлости српског народа надовезао причу о догађајима свога доба, где је себе приказао као главног јунака. Пета, последња књига тог опсежног дела има аутобиографски карактер али ту се не појављује аутобиографско „ја”, које представља једну од битних одредница тог жанра. Бранковић о себи говори у трећем лицу. Таквим начином он причу о себи одваја од приватне историје и смешта је у колективну историју. Тако долази до повезаности заједничке и личне судбине, историје и аутобиографије, а та повезаност још јасније је изражена код Симеона Пишчевића.

Пишчевић је јасно извршио разграничење аутобиографије и историје и аутор је две књиге. Он то већ наглашава у самом наслову - *Извештај о доживљајима Симеона Сепанова Пишчевића, генерал* –

мајора и кавалера Ордена св. Ђорђа. О његовом рођењу, животу, васпитању, учењу, почетку службе, пресељењу у далеку земљу, о војничким делима и о разним доживљајима његовим које му је донела срећа и несрећа. Писао својом руком, а сакупио из разних својих записа; довео до 1785. године. Обе књиге назвао је извештајима желећи тим називом да нагласи њихову документарну, чињеничку заснованост. У првом спису, који је краћи, он излаже историју „српске нације” коју доводи до свог времена, до сеобе Срба из Аустрије у Русију средином XVIII века, у којој је и сам учествовао. Он у обраћању „благонаклоном читаоцу” каже да ће у том првом делу „...говорити о доживљајима моје ране младости, о моме школовању, и о мојој служби у аустријској војсци – од почетка па до мог доласка у Русију” (Пишчевић, 1963: 3). Други део је вишеструко опсежнији и ту Симеон Пишчевић прича о тој сеоби и догађајима који су јој претходили и који су уследили након ње као о нечему што се њему самоме догађа, што представља његову приватну историју. Други део ће, како каже Пишчевић: „...говорити о мом животу у Русији, и о свему што ми се тамо дешавало до поласка мога у рат у Пољску, 1767. године” (Пишчевић, 1963: 3).

Тако се добила прва велика српска аутобиографија и једно од најзначајнијих и најбољих дела ове врсте код нас, истиче Јован Деретић. „Иако настала у страномј средини, изван оквира српске књижевности свог доба, и написана на руском језику, она је по свом карактеру српско дело. Она је српско дело и по томе што произилази из основне традиције српске литературе” (Деретић, 1997: 303).

Јован Рајић је трећи у низу српских историчара XVIII века код којег се открива генетска веза наше аутобиографије са историографијом. Деретић наглашава да Рајић није испричао причу о себи у продужетку своје велике *Историје*, која је завршетак и синтеза читаве наше дотадашње историографске традиције, већ у оквиру једне друге, мале и друкчије историје, чији су предмет догађаји његовог доба у којима је и он сам био главни јунак.

Рајић је тај спис назвао *Тачноје изображеније катехизиса* а на народни језик преведаена је под насловом *Историја катехизиса*. У њој је он изнео перипетије око свог рада на књизи *Мали катехизис* и у вези с тим дао је критику просветне политике српских митрополита у времену од карловачких школа Е. Козачинског до настанка споменуте књиге. *Историја катехизиса*, према томе, има исходиште у другом основном жанровском моделу читаве дотадашње наше књижевности, који смо назвали просветитељским (Деретић, 1997: 303).

На тим истим основама, даље истиче Деретић, темељи се и аутобиографија којом почиње нова српска књижевност – *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића. И у њој су лични доживљаји и искуства полазна тачка у критици традиционалне културе. Међутим, постоји разлика између Рајића и Доситеја јер Доситеј тежи да се та критика превлада и да се на рушевинама старе културе поставе основе нове, која треба тек да се изгради. Та активна негација традиције одређује и жанровски карактер дела. Деретић Доситејеву аутобиографију схвата као антитезу житију схваћеном у најширем смислу те речи. (Житије је било основни жанр читаве дотадашње литературе.)

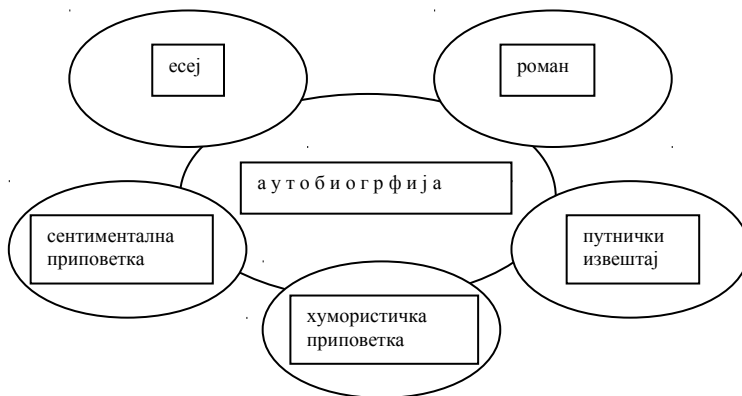
Књига почиње на начин хагиографије да би експлицитном и имплицитном критиком тог жанра прерасла у модерно, потпуно световно дело, у житије народног учитеља и просветитеља. То нас наводи на закључак да Деретић аутобиографију схвата, како смо већ истакли, као писање о сопственом животу, тачније као писање о животном путу аутора и тиме аутобиографију приближава роману. Помиње се чак и аутобиографски роман, премда он може, али не мора бити писан у првом лицу једнине, па тако аутобиографија бива отворенија, одговара објективним чињеницама, а аутобиографски роман има један део интимности, али је и доста одвојен од реалног „ја”.

Интересантно је да Деретић у *Поетици српске књижевности* аутобиографију приближава роману, а онда у *Поетици Доситеја Обрадовића, Живот и прикљученија*, посебно први део, представља као зборник, тачније као виши облик књиге у односу на зборник, с којим изнутра показује неко сродство јер у том делу жанрови спонтано ничу у процесу структурације. Ти жанрови тако и остају несамостални, уклопљени у целину којој припадају, поред прочитих тенденција ка аутономности. Деретић тако *Живот и прикљученија* види и као есеј, а не као аутобиографију јер оно што је за аутобиографију најважније – јесте пишчева приватна историја, извештај о његовим доживљајима. У овом делу, међутим, Доситеј не прича само о себи, већ непосредно, у виду експлицитних формулација, које су дате или у облику дијалога или у виду директних пишчевих интервенција (наравоученија), даје негативну оцену манастира као друштвене институције, а излагање личних утисака и погледа на нека питања живота, морала, науке, уметности (у овом случају на питање манастира као друштвене институције) јесте есеј, а не аутобиографија.

Осим есеја, Деретић истиче и постојање приповетке али и путничког извештаја у делу *Живот и прикљученија*. Он не бежи од

аутобиографије као жанровске одреднице и истиче да је највише аутобиографских појединости унесено у прво и шесто поглавље. Међутим, за друго поглавље, које носи назив „Почетак греческе књиге”, каже да је мала хумористичка приповетка, а за четврто поглавље са насловом „Почетак мог путовања” да је мали поетски путнички извештај. С обзиром на то да је у овом делу Доситеј представљен, не само као човек разума, него и човек осећања, што је блиско сентиментализму, Деретић неке делове *Живота и прикљученија* види и као сентименталну приповетку.

Дакле, долази до приближавања аутобиографије приповеци и путпису. Онда се, логично, поставља питање да ли је аутобиографија књижевност или гранични жанр – да ли је роман, приповетка, путопис, есеј или је једноставно читалац тај који све одређује – да ли ће се аутобиографија читати као аутобиографија, као роман или као неки други жанр.

Графикон II: Жанрови инкорпорирани у аутобиографију *Живот и прикљученија*

После Доситеја Обрадовића, крајем XVIII и у првој половини XIX века, настао је већи број аутобиографија. Неке од тих аутобиографија су продужетак доситејевске традиције. Такве су аутобиографије Саве Текелије, Јоакима Вујића, Герасима Зелића, Милована Видаковића. У другим аутобиографијама та доситејевска традиција прожима се новим историјским искуствима чије је исходиште у Првом српском устанку. То су аутобиографско- мемоарска дела Проте Матеје Ненадовића, Нићифора Нинковића и других устаничких летописаца. У великим европским литературама друга половина XVIII и прва половина XIX века назива се великим добом

аутобиографије што се доводи у везу с појавом новог, модерног, грађанског индивидуализма.

И у нашој књижевности, истиче Деретић, последње две деценије XVIII и прва половина XIX века могу се узети као велико доба у историји аутобиографије. Пре тога аутобиографија је редак жанр јер у антици и средњем веку представљање себе је другачије од представљања себе у XVIII веку, где аутор хоће себе да представи у лепом светлу. У средњем веку није се смело говорити директно о себи већ кроз дела и примере славних личности. *Свето писмо* говори да се може славити у општем, колективном. Постоји божији ред и у њему је свако добио место – ево је потиснут у други план, а друга је категорија општости, а оно што је опште, обавезно је. У таквој клими праве аутобиографије нема сем у аренгама, о чему је већ било речи, тако да ће управо XVIII век створити погодно тле за процват аутобиографије, што је у складу с новим грађанским добом где човек постаје центар интересовања:

У XVIII веку, када се рађа нова књижевност, настаје модеран жанр, аутобиографија као приватна историја писца, као прича о његовом индивидуалном развоју. По том свом основном одређењу она представља негацију дотадашње књижевности али негацију остварену на морфолошким претпоставкама које су дате у самој тој књижевности (Деретић, 1997: 302).

Традиција аутобиографске литературе наставља се и у наредним периодима. Аутобиографије или мемоаре (овде, дакле, Деретић приближава аутобиографију мемоарима) пишу књижевници, политичари и јавни радници, научници. Међу књижевницима помињу се Јаков Игњатовић и Симо Матавуљ. Њихова дела у том домену су најзначајнија. Од политичара и јавних радника Деретић истиче Теодора Стефановића Виловског, Владана Ђорђевића, Перу Тодоровића, Миту Ценића, Косту Христића, а од научника Милутина Миланковића и Михаила Пупина.

Нови велики процват аутобиографско-мемоарске литературе, с нагласком на њеној мемоарској компоненти, донели су доживљаји и искуства из Другог светског рата. Таква су дела Драгојла Дудића, Владимира Дедијера, Родољуба Чолаковића, Гојка Николиша, патријарха Гаврила Дожића и многих других. Својим уметничким донетима та грана наше књижевности доноси много више него што би се рекло по пажњи која јој је поклоњена у књижевној мисли.

Ако се српска проза посматра у целини, узимајући у обзир фикционалне, али и документарно-уметничке жанрове, можемо видети

да је она достигла пуну уметничку зрелост, најпре на другом, па тек онда на првом подручју. Ако се упореде аутобиографије Доситеја Обрадовића, Симеона Пишчевића и Герасима Зелића с романима наших првих романописаца Атанасија Стојковића и Милована Видаковића видимо велику разлику у уметничким квалитетима између њих на велику штету романописаца.

Исту разлику, наводи Деретић, можемо приметити и ако упоредимо, из нешто каснијег времена, мемоарско писање Проте Матеје Ненадовића и Нићифора Нинковића са романима и приповекама Богољуба Атанацковића, где је мемоарско писање с далеко већим уметничким квалитетима. Деретић на основу оваквог виђења сматра да у овим формативним раздобљима нове српске књижевности постоје одличне аутобиографије којима се могу придружити и биографије и хронике Вука Карацића и других устаничких летописаца, а с друге стране постоје почетнички невешти романи.

Међутим, те предности наше аутобиографске прозе слабо се виде. Један од разлога тог непримећивања јесте у томе што су многе наше аутобиографије остале у рукопису и тек касније угледале светлост дана. Други разлог се може тражити у много мањем престижу који има аутобиографија, посебно у поређењу са романом, тако да историчари и критичари мало обраћају пажњу на њу. Читаоци радо читају аутобиографију уколико се у њој откривају скривене, по могућности скандалозне стране недавне историје. Уколико аутобиографија нема такве мотиве у себи, бива непримећена.

На аутобиографској основи настала је још једна књижевна врста која има огроман значај за српску књижевност. Реч је, дакако, о путопису. Он се јавља и у старој и у новој књижевности. Путопис се јавља у оквиру Доситејеве аутобиографије. Та аутобиографија нарочито у другом делу прераста у путопис, а одатле и потиче главна форма српског путописа – форма путничких писама. Путописне партије налазе се и у аутобиографијама писаца наредних генерација – Герасима Зелића, Нићифора Нинковића, Јоакима Вујића, Проте Матеје Ненадовића. Питамо се, онда, да ли је путопис скривена аутобиографија, ако се има у виду да сваки путник обично описује места и људе онако како их је сам видео. У спонтаности казивања, у изношењу властитих запажања о својим и туђим искуствима можемо запазити елементе аутобиографског у путопису.

И да закључимо: Јован Деретић у *Поетици српске књижевности* аутобиографију види као „врсту између“, као „граничну врсту“, тј. као књижевнонаучну врсту.

Осим врста и подврста које обухватају три основна рода, постоје и врсте које се под одређеним условима такође појављују као књижевне. То су врсте *између* или граничне врсте, зато што се налазе између књижевности и других области писане речи (на пример, аутобиографија, биографија, мемоари, путопис, есеј и др.). Оне се обично називају књижевнонаучним врстама (Деретић, 1997: 128).

Пратећи аутобиографију од њеног настанка, који Деретић види у аренгама средњевековних житија, наводи се и њена блискост историји, тј. хроничи јер аутобиографију карактерише историчност. Међутим, осим што аутобиографију види међу поменутиим жанровима документарног типа, Деретић је одређује и као блиску роману, али је приближава и путопису и мемоарима, док само дело *Живот и прикљученија* дефинише као својеврсну аутобиографију, тј. као животопис.

Питамо се, онда, како схватити аутобиографију. Шта је аутобиографија? Да ли постоји жанр аутобиографија? Да ли је чињеница да се пише у првом лицу једнине довољан разлог да се каже аутобиографија и да ли је то аутобиографско „ја” најбитнија одредница овог жанра?

Сва наведена питања и данас стварају тешкоће за жанровско разврставање аутобиографије. Њена склоност да мења форму, да може бити у облику романа, путописа, мемоара, условила је трагање за формом, а то трагање отежава поступак дефинисања. Термин аутобиографија тако престаје да функционише на нивоу традиционално схваћене књижевне врсте и књижевног рода, па можемо рећи да је аутобиографија прелазна врста. Уместо аутобиографија данас се често узима термин аутобиографски дискурс, а онда, у потрази за објашњењем тог дискурса, престала је потреба за питањем шта је аутобиографија.

Ипак, не може се оспорити постојање аутобиографије. Постоје само разлике у њеном виђењу и тумачењу, али она постоји одувек, како је то рекао Филип Лежен, само у различитим облицима и степенима.

ЛИТЕРАТУРА

Грдинић, Н. (ур.) (1993). *Аутобиографија – покушај одређења*. – XVIII столеће. Зборник 1: Аутобиографије и мемоари. Нови Сад: Радови са научног скупа одржаног у Новом Саду и манастиру Св. Архангела код Ковиља, 18. и 19. октобра 1990. године.

Деретић, Ј. (1974). *Поетика Доситеја Обрадовића*. Београд: „Вук Караџић”.

Зелић, Г. (1988). *Житије*. Београд: Нолит.

Обрадовић, Д. (1988). *Живот и прикљученија. Писмо Харалампију*. Београд: Рад.

ИЗВОРИ

Деретић, Ј. (1996). *Историја српске књижевности*. Београд: Требник.

Деретић, Ј. (1997). *Поетика српске књижевности*. Београд: „Филип Вишњић”.

Михаљчић, Р. (ур.) (2004). *Законик Стефана Душана цара српског 1349-1354*, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић. Београд: Лирика.

Пишчевић, С. (1963). *Мемоари*. Београд: СКЗ.

Првовенчани, С. (1988). *Хиландарска повеља*. Сабрана дела, предговор, превод дела и коментари Љиљана Јухас – Георгијевска. Београд: СКЗ.

AUTOBIOGRAPHY FROM THE VIEW OF POETICS OF SERBIAN LITERATURE BY JOVAN DERETIC

Summary: Jovan Deretic in *Poetics of Serbian Literature* defines autobiography as a “kind inter alia” or a “limit kind” or aliterary-scientific kind, in consideration that the autobiography exists among the literature and some other forms of written word. Except this genre classification, Jovan Deretic follows the autobiography from its very beginnings and explicitly explains its main characteristics, mentioning, at the same time, the authors of this literary-scientific kind.

Key words: autobiography, Jovan Deretic, literary-scientific kind